

sokban, érdemekben gazdagon eltölteni s ezáltal magának, akaratán kívül is, maradandó helyet biztosítani a nemzeti tudomány történetében.“

JUHÁSZ KÁLMÁN

Marcus Aurelius elmélkedései

EZ A MAGYARUL is olvasható kicsiny könyvecske a nemes emberség egyik legragyogóbb emléke. Egy fenkölt lélek önvallomása, szinte azt mondhatnám: gyónása a maga életéről, arról, hogyan látta önmagát és milyen elvek vezették őt cselekedeteiben. Írójuk nem is a könyvnek szánta bizalmas gondolatait. Nehéz hadakozás közben, a táborozások pihenő óráiban bizonyosan azért írta le, hogy önmaga előtt is világosabban álljon a saját életének értelme, s a 12 füzetnyi feljegyzést, melyekben néha vissza-visszatér ugyanaz a gondolat, s témájuk sem mondható túlságos változatosnak, csak a császár halála után publikálták baráti kezek. S a magányos órák meghitt emlékeiből olyan erkölcsi breviarium lett, amely csaknem kétezer esztendő alatt sem veszített értékéből és naiv üdeségéből.

A császár elmélkedései ugyanis a haldokló Róma szellemi levegőjében, és annak a filozófus felekezetnek a tanításából születtek meg, amely utoljára nevelt a hanyatló antik világban hősokeket, s ha az elmulás folyamatát nem tudta is megállítani, megtanította híveit arra, hogyan kell szemrebbenés és félelem nélkül szembenézni a halállal. A sztoikusok szektája volt ez, akikben utoljára élt még az antik pogányságban az ember csodálatos nagyságának és szellemi fenségének a hite, mikor körülöttük egy egész világ volt összeomlóban, hogy aztán a romokon feltünjön az emberiség új nagy reménysége és vigasztalója: a Kereszt.

Időszámításunk második századában vagyunk. A római birodalom elérte legnagyobb kiterjedését, de társadalma elfáradt. Lelke elfinomult és ideges félelemmel tekintett az északi határok felé, ahol barbár germán és szláv törzsek dörömböltek a birodalom kapuján. Bebocsáttatást, földet és jogokat követeltek a római imperium területén. A császárok maguk is közülük válogatták össze legjobb katonáikat, s a rómaiak megcsodálták e szőke óriásokat, amikor megjelentek a főváros utcáin. Ha Róma idejében felismeri e barbárok erejét és békésen, ügyes politikával romanizálja őket, ahelyett, hogy minden erővel az elszakadni készülő keleti fél megtartására törekszik és végül is fegyverrel fordul e barbárok ellen, Európa sorsa egészen másképpen alakulhatott volna. De Rómát akkor már előzönlötte a Kelet szelleme. Mint Horatius mondotta: a meghódított Görögország meghódította magát Rómát. Görög szó és görög filozófia lett úrrá a birodalom előkelőinek körében, hiszen éppen Marcus Aurelius is görög nyelven jegyezte föl ezeket az intim gondolatokat, ami kétségtelen jele annak, hogy lelke jobb részét nem rómainak, hanem görögnek érezte, hiszen a görög nem volt

anyanyelvén, de a szellemet, a műveltséget ezen a nyelven szívta magába. Görög filozófusok voltak a nevelői és a legjobb barátai. Uralkodásának ideje a filozófusok aranykora volt Rómában, Athénben pedig a császár tanszékeket szervezett a filozófia tanítására. S a filozófia akkor elsősorban a sztoicizmus volt. Ennek képviselői közül főleg egy rabszolga tanítása, Epiktétosz *Beszélgései* hódították meg a császárt, aki tőle tanulta meg, hogy az ember véle született méltósága épp úgy megilleti a rabszolgát, mint a császárt. S hogy az ember életének nem lehet nagyobb dicsősége, mint ha egész életén át meg tudja őrizni magában éppen ezt az emberi méltóságot.

Főként ez a gondolat volt a sztoa filozófiájának a tengelye. Annyira ez állott gondolkodásának középpontjában, mint a keresztyénségnek a szeretet. Ezzel a sztoa roppant felfokozta az ember öntudatát. Megláttatta híveivel annak az emberi életnek a szépségét, amely megáll a saját lábán, elégséges önmagának, nem fél semmitől, s ha ránszakad a világmindenség, akkor is felemelt fővel temetik maguk alá a romok! Érthető tehát, ha az egész filozófiában nincs érdekesebb próbálkozás egy minden ízében laikus erkölcstannak a megalapozására. Ezért a bölcsélet legnagyobb elméi később sem igen tudtak mást: szebbet és nagyobbat tanítani az ember erkölcsi céljairól, ha pusztán az észben keresték ennek az elveit, mint amit a sztoa tanított. Montaigne, Pascal érthetetlenek volnának a sztoa eszméi nélkül, de Spinozában és Kant etikájában is ennek a szelleme született ujja.

Ez a magasrendű morál azonban a történet folyamán mégis elbukott a keresztyénséggel szemben, mert hiányzott belőle a transzcendens tényező hite. Szeme nem látott a világ felett semmi olyan mozzanatot, amelyre függesztve tekintetét elviselhetőnek láthatta volna ezt az életet és reményteljesnek a halál utáni létet. El akarta hitetni, hogy az ember elégséges önmagának s ezért emberfeletti feladatok elé állította. Az ember azonban gyenge és esendő lény, aki nem tud mindig és mindenben elég erős lenni, ezért esengvenyújtja ki kezét a szabadító felé. Ha elkápráztatja és büszkeséggel tölti el a tudat, hogy szabadon választhat bűn és erény közt, mégis jól esik tudnia, hogy — mint Madách angyalainak kara éneklí — „felettünk pajzsul áll isten kegyelme“. Ezen az alapvető tényen meg kellett buknia a sztoának és végül át kellett engednie az emberi lelkek vezetését annak a keresztyénségnek, mely éppen ebben a második században kezdett láthatóbban diadalmasan hódítani a birodalomnak szenvedő és jobb jövőért esengő lakossága körében.

Marcus Aurelius azonban még izzig-vérig sztoikus, éppen ezért a keresztyéneknek sem barátjuk. Benne mintha még egyszer megjelenne a színen mindaz, ami az antik világban jó, nemes és becsületes volt. Mint mikor a leáldozó Nap még egyszer fellángol, mielőtt lebukik a láthatáron, úgy lángol fel az ő alakjában is ennek az antik világnak minden nagy és igaz embersége: az, amiért még ma is hálával és tisztelettel közeledünk a nagy kor emlékeihez. Elfáradt korban a tett gondolattá változik, s a szilaj mozdulatok

elfinomodnak. A szenvedély a gondolkodás szenvedélyévé alakul át. A filozófia felhat a trón magasságáig: már Marcus Aurelius elődje és nevelő atyja, Antoninus Pius császár tudattalanul bár, de a filozófus-császár megtestesítője, hogy aztán fogadott fia és örököse személyében szinte maga a filozófia üljön a trónra. S ne gondoljuk, hogy filozófusnak lenni Marcus Aureliusnak valami könnyű és gyönyörűségecs dolog lett volna! Neki ez igen nehéz, fájdalmas teher, amit talán még nehezebben viselt, mint a császárságot, amelyet nem kívánt és nem keresett. Fájdalmas teher, szörnyen komoly valami neki a filozófia azért, mert tudatosan állandó számadásra szólítja élete minden pillanatáról. Olyan felelősséget ró reá, amelyet közönséges lélek el sem bírna hordani: az önmagának való felelősséget, ami százszor nagyobb és komolyabb, mint a másnak való felelősség. Ez viszi végig Marcus Aureliust az önismeret minden poklán anélkül, hogy teljes megnyugvást és felmentést tudna neki adni tetteiért. Ha elmélkedéseit olvassuk, lépten-nyomon előttünk áll a császár komoly, kissé szomorú arca, aki tisztában van vele, mily nagy és nehéz feladat igazán embernek lenni. Hiányzik belőle a humor, amely megtanította volna mosolyogni az emberi gyengeségek felett, s egész életében a magára vállalt kötelesség rabja volt, amely elől nem is akart egy pillanatra sem kitérni. Vonakodott az uralkodástól, de jó és igazságos császár volt. Nem szerette a háborút, de kemény kézzel és férfias elszánással vetette bele magát a hadi életbe. Az aszkézist nemcsak elvben helyezte, de őszintén gyakorolta is. Ugy élt, mint valami laikus szerzetes, aki fogadalmát még komolyabban megtartja, mint aki ígéretet tett reá, mert úgy vélte, önmagának tartozik vele.

Semmitől sem irtózik annyira, mint hogy császársága megváltoztassa lelke akart jellemvonásait. Nem rajong a régi, „isteni“ cézáróért. Önmagának szóló figyelmeztetésül írja le:

„Vigyázz, el ne császárosodjál, fel ne vedd szokásaidat, — mert az ilyesmi könnyen megy! Légy továbbra is egyszerű, tiszta, komoly, kendőzetlen, igazságszerető, istenfélő, jóindulatú, szeretetteljes, tántoríthatatlanul kötelességtudó. Törekedjél, hogy az maradj, amivé a filozófia igyekezett tenni. Tiszteld az isteneket, segítsd embertársaidat. Rövid az élet. A földi lét egyetlen gyümölcse a mocsoktalan érzésvilág és a közérdekű tevékenység. Légy mindenben Antoninus méltó tanítványa: olyan állhatatos, mint ő, az értelem parancsainak teljesítésében, olyan egyenletes minden dologban, olyan kegyes, olyan tiszta tekintetű, olyan nyájas, olyan hiúság nélkül való, olyan szorgos a dolgok megismerésében. Mennyire nem hagyott ő semmit abba, míg jól meg nem vizsgálta és alaposan ki nem ismerte! Milyen békében tűrte, hogy igazságtalanul ócsárolják, anélkül, hogy ezt viszonozta volna! Mennyire nem sietett el semmit! Mennyire nem hajlott besúgásokra! Milyen alaposan ellenőrizte saját erkölceit és cselekedeteit! Nem gyalázkodott, nem aggódalmaskodott, nem gyanakodott, nem okoskodott! Milyen kevéssel beérte: milyen lakással, ruhával, étellemmel, kiszolgálással! Mennyire szerette a munkát, mennyire türelmes volt!... Ha valaki szabadszájúan szembezállt nézetével, eltűrte, sőt örült, ha más jobbra figyel-

meztette. Istenfélő volt, de babona nélkül. Vajha olyan tiszta lelkiismerettel nézhetnél szembe utolsó óráddal, mint ő.“

Gondoljuk el, hogy ezek a szavak egy császár ajkáról hangzanak el, s hogy az a császár ezzel nem másokat akar tanítani, hanem önmagát figyelmeztetni, hogyan kell élnie és viselkednie, — s akkor már ez az egyetlen elmélkedés is mély bepillantást ad nekünk ebbe a lélekbe. Ezek után nem fogunk csodálkozni, hogy ez a császár, igazán korlátlan hatalmú cészárok utóda és trónjuk örököse, visszatér az alkotmányban is a régi Róma köztársasági szokásaihoz: eljár a senatus gyűléseire, végighallgatja annak tanácskozásait egészen addig, míg az elnöklő konzul el nem bocsájtja a senatorokat: *Nihil vos moramur, Patres conscripti*, — nem tartóztatunk benneteket tovább, egybegyűlt atyák, — ősrégi formulával.

Negyven éves már, mikor trónra lép. Ugy nézi a méltóságát, mint a hiúságát, s igazi énjét, melyet a filozófia fáradságos munkájával szerzett meg magának, nem cseréli el ezzel az emberi fénynyel és pompával, s éppen nem örül a hatalomnak, mely még a kiválót is sokszor meg szokta szédíteni. Neki a trónon is nevelője, a sztoikus Junius Rusticus van az eszében, s hálával gondol rá, hogy „ő gyökereztetten meg bennem, — úgymond — a meggyőződést, hogy jellememet javítanom, gondoznom kell. Ő óvott attól, hogy szofista hajlandóságba tévelyegjek, hogy hiú elméletekről firkáljak, hogy erkölcsi prédikációkat tartsak, hogy szemkápráztatóan fitogtassam személyemben a mindennel törődő, vagy jótékonykodó férfiút. Ő idegenített el a szónokias, felcícomázott és finomkodó írásmodortól. ... Ő intett, ... hogy haragosaimmal és az ellenem vétőkkel, mihelyt közeledni akarnak hozzám, békülékenyen, engesztelékenyen viselkedjem, hogy figyelmesen olvassak s ne érjem be a felületes megértéssel, s hogy a nagyhangúak le ne vegyenek a lábamról. Ő hívta fel figyelmemet Epiktétos értekezéseire, melyeket saját könyveiből adott kölcsön.“ (I. 7.)

Igy tekint végig a hálás császár mindazokon, akiknek lelke és teste szerint valamivel tartozik. Az önelemzésnek, az önmagával tisztába jövésnek olyan példáját mutatja ebben, amilyenre alig van példa a világirodalomban. A legtöbb ember, amikor ír, másoknak akarja magát megmutatni: ezért szerepet játszik, vagy jobbnak vagy rosszabbnak mutatja magát, asszerint, mik a céljai. Marcus Aurelius azonban maga a józan őszinteség: önmagának ír. Nem kell semmit sem rejtegetnie vagy szépítenie: önmaga írásának a tárgya és az olvasója. Ez a józanság nem engedi, hogy a szenvedélyek úrrá legyenek fölötte, — sztoikus bölcshez ez volna a legkevésbé méltó!, — nem lep meg tehát, hogy az emberekhez való viselkedésének az a maximája: „Legjobb módja a visszatörlnak az, ha nem leszünk hasonlóak a minket bántókhoz.“ (VI, 6.)

Filozófiájának egyik sarktétele, hogy minden, ami a világon történik, célszerűen és okkal történik. Isten és a gondviselés nélkül szörnyű volna a világ, mert akkor összeviszszaság volna benne: ez magának az észnek is a megtagadása volna. A bölcs pedig semmit se szeret mást, mint ami észszerű. A természet rendje is az ésszerűségével ragadja meg. „Egy-

szer már rá kell eszmélned, — úgymond, — hogy micsoda világrend része, milyen világot kormányzó elvnek folyománya vagy s hogy kimért az időd, amit ha kedélyed derítésére fel nem használsz, elszalad, soha vissza nem tér, és — te is távozol!“ (II, 4.). Hite szerint „minden teljes az isteni gondviseléssel. Még a véletlen sincs a természet nélkül, ez is a gondviseléstől irányított összhatásnak és láncolatnak eredője. Minden innen folyik. Ehhez járul a szükségszerűség és az, ami hasznos az egész világregdnek, amelynek te is része vagy“. (II, 3.)

Persze, sokat foglalkoztatja a mulandóság gondolata. Elgondolkozik felette, mily gyorsan eltűnik minden! A testeket elnyeli a világűr, az érzéki jelenségek emlékét az idők méhe. A gondolkodó elme ítélőszéke előtt mily ócska, megvetendő, rút és holt valami mindaz a hiúság, amiért az emberek oly igen szokták törni magukat! (II, 12.) Ezért hát az eszes ember okosan teszi, ha mindig készen áll a halálra. „Minden tetted, szavad, gondolatod olyan legyen, hogy akár rögtön távozhass az életből. Csak nem rettenetes távozni az emberek közül, ha vannak istenek? — kérdi. Hiszen azok nem bánthatnak! Ha pedig nincsenek, vagy nem törődnek az emberi dolgokkal, mit ér az élet egy istentől, vagy gondviseléstől ures világban? De igenis vannak, törődnek az emberi dolgokkal s teljesen magának az embernek hatalmába adták, hogy semmi valódi baj ne érje őt... Élet és halál, hírnév és dicstelenség, fájdalom és gyönyör, gazdagság és szegénység egyformán érnek jó s rossz embert, mert ezek a dolgok se nem szépek, se nem rútak, tehát se nem jók, se nem rosszak (II, 11.) Hogyan kell tehát élnünk? Erre a sztoikusnak egyetlen tanácsa van: „Élj együtt az istenekkel! Az istenekkel pedig az él együtt, ki állandóan sorsával megbékült, géniuszának akarata szerint cselekvő lelket tár eléjük. Ez az a géniusz, melyet Zeusz adott kinek-kinek irányítóul és vezérül, mint saját lénye egyrészét. Ez pedig kinek-kinek az esze és értelme.“ (V, 27.) A világot vagy zűrzavarnak látja az ember, vagy rendnek és egységnek, gondviselésnek. Ha zűrzavar, van-e értelme, hogy az ember kívánjon benne élni, — ha pedig rend és gondviselés, akkor nem legokosabb-e, ha nyugton tekintem a világ urát és rá bízom magamat? (VI, 10.)

Ahhoz, hogy az ember ilyen abszolút közömbösséggel tudjon a világra tekinteni, s ily hidegen hagyhassa annak forgataga, igen nagy bölcseségre van szükség. Ezt pedig más aligha érlelheti meg, mint a magányosság. S Marcus Aurelius csakugyan magányos lélek volt. Ebből származik elmélkedéseinek feltűnően lemondó, rezignált hangja. Ez az ember sem a trónon, sem a társaságban nem talált igazi társra, akivel egészen megoszthatta volna gondolatait és érzéseit, ezért húzódott oly mélyen önmagába. Magányosságát még jobban érezte hadakozása idején, mikor távol volt Rómától, s távol mindazoktól, akiket szeretett, mert sem családja, sem filozófusai nem követték őt a táborba, így aztán ott a csaták szünetében még jobban átadta magát az önvizsgálatnak. Bizalmas feljegyzéseit mintegy a saját használatára a Duna mentén kezdte készíttetni. Carnuntumban, Viennában, s a Garam mentén, a kvádok földjén keltezi ezeket. Kinnt halkan suhannak a Duna hajjai, a túlpartra figyelő római

katona szeme belemered a sötét éjszakába, a császár pedig ott ül sátrában és mécsese világánál rójja a görög szavakat, hogy velük gondolatait lerögzítse. Elméje most nem itt jár, ezen a szűk földi helyen, hanem a világmindenség berendezését kutatja. Keresi benne a maga feladatát, mert se Róma, se a barbár ellenség nem érdekli őt annyira, mint az, hogy milyen szerepre küldte őt e földre a gondviselés. Egyetlen vágya ugyanis, hogy emberül megállhasson azon a helyen, ahova őt az istenség állította, s ahol kötelességei vannak. S ahhoz, hogy az ember a saját kötelességeivel tisztába jöjjön, semmi sem olyan hasznos, mint ha elmerülünk önmagunkba. „Az emberek búvóhelyeket keresnek maguknak: falun, tengerparton, hegyeken. Te magad is szoktál ilyesmi után vágyva vágyani, — mondja a császár önmagának. Micsoda korlátoltság! Hiszen módodban áll, mikor csak akarsz, önmagadba visszavonulnod. Mert az ember sehová nyugodtabban, gondtalanabban vissza nem vonulhat, mint saját lelkébe, különösen, akinek olyan a benső világa, hogy annak szemléleténél azonnal beáll a teljes lelki béke. A békesség ez esetben azonos a lélek harmóniájával. Ne vond meg tehát önmagadtól egyetlen esetben sem ezt a visszavonulást és ujhódjál meg általa lélekedni!”

Ime, ez Marcus Aurelius tanácsa hozzánk. Mintha csak Kempis Tamást hallanók a magányosság örömeiről és a lélek csendjének termékenységéről. Egy másik római, szintén a sztoa neveltje, Seneca mondotta: „Valahányszor az emberek között forgolódtam, mindig emberségemben megkevesbedve tértem haza“, — az igaz emberséget a sztoikus mindig önmagában, a benső ember szabadságában és gondolataiban találta meg. Ennek a hirdetője Marcus Aurelius is. Elmélkedéseiben nincsenek nagy eredetiségek, nem is akar más lenni, mint a sztoának hűséges tanítványa. Filozófiai rendszerre sem törekszik, őt a tanból az érdekli csupán, amivel ennek a benső embernek erősítésére siethet. S ez a magányos lélek éppen ezzel az igaz emberséggel talált társakat sok-sok évszázad távlatából is. Mert mennél többet beszélnek a kollektív emberről, s mennél jobban elnyeli a társaság az egyént, annál több lesz a világon a magányos ember, aki az embert első sorban mégis csak a lélek rejtekén fogja megtalálni.

Ezért nagy könyv a maga kicsinységében és egyszerű keresetlenségében ez a különös mű, melyben egy római császár legbenső valója tárul fel előttünk. Nem a császárt, nem is a filozófust, hanem az embert találjuk meg benne, akinek szívjósága, magasrendű szellemisége megbizonyít bennünket afelől, hogy érdemes embernek lenni. Érdemes még akkor is, ha a világ kimozdul sarkaiból és úgy látszik, hogy az emberek élvezethajhászó tömeggé vagy emberi mivoltukból kivetkőzött vadakká lesznek. Amíg olyan lelkek szava szól hozzánk, mint Marcus Aurelius, vagy Kempis Tamás, addig az ember jobb része nincs elveszve: rajtuk keresztül és vezetésükkel újra ráésmélhet az ember önmagára, s a maga méltóságára, isteni küldetésére.

HALASY-NAGY JÓZSEF